

Spatial Organization and Social Interactions in the Communication Network of the Historical Fabric of Shushtar

Arash Salahshouri ¹, Hassan Karimian ², Majid Montazeri Zohoori ³, Mohammad Hassan Talebian ⁴

1. PhD Student in Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: salahshouri.nt@ut.ac.ir
2. Professor, Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: hkarimi@ut.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: majidzohoori@ut.ac.ir
4. Professor, Faculty of Fine Arts / Architecture, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: mh.talebian@ut.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article history:

Received: August 5, 2026
Revised: August 26, 2026
Accepted: September 21, 2026
Published online:
September 23, 2026

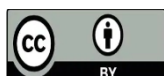
Keywords:

Archaeology of space
spatial structure
territory
spatial hierarchy

Abstract

Unlike many historical sites, the ancient fabric of Shushtar is still livable and provides a living context for the simultaneous study of physical structures and social actions of the past and present. This research was conducted with a qualitative approach, descriptive-analytical method and tools such as document content analysis, field observation and the “archaeology of space” approach. The theoretical framework is based on the concepts of “spatial hierarchy”, “territory” and “social interaction”, and its central question is the pattern of spatial organization of passages and the role of social actions in shaping it. The findings show that the communication network of the ancient fabric, despite the lack of a predetermined plan, has an organic and hierarchical order that has evolved in interaction with the social, cultural and climatic needs of the inhabitants. The “physical components of the territory” – especially the hierarchy of passages (main arteries, secondary routes, private and semi-private passages) – have been an effective tool in shaping the intra-urban network and strengthening social interactions. Socio-cultural principles such as privacy and sanctity have also played a key role in defining the boundaries of the territory, forming the sabats, darbands and residential entrances, and have organized the spatial structure in a way that supports security, social cohesion and spatial hierarchy. Simultaneous analysis of physical and social data shows that public, semi-public and private spaces in Shushtar have not only had a biological function, but also acted as cultural intermediaries to transmit values and strengthen local solidarity.

How to cite: Salahshouri, A., Karimian, H., Montazeri Zohoori, M. & Talebian, M. H. (2026). Spatial Organization and Social Interactions in the Communication Network of the Historical Fabric of Shushtar. *Geography and Regional Planning*, 16(3), 132-153. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.595626.4521>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights
DOI: <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.595626.4521>

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

Introduction

The spatial organization of traditional urban fabrics reflects the complex relationship between physical structures and social interactions. In historical Iranian cities, communication networks have gradually evolved under the influence of environmental, cultural, religious, and security factors, establishing connections among individuals, families, neighborhoods, and the wider urban community. Streets, alleys, marketplaces, squares, and semi-private spaces collectively form a hierarchical spatial system that facilitates movement, defines territorial boundaries, and supports social relationships. The historic fabric of Shushtar represents a valuable example of this relationship because it remains a living urban environment in which traditional patterns of social life continue. Unlike many archaeological sites that are examined primarily through their physical remains, Shushtar provides an opportunity to investigate the interaction between built structures and ongoing social activities. This study examines the spatial organization of the communication network in old Shushtar and explores how social interactions have contributed to its formation. It focuses on the hierarchy of streets and the distinction between public, semi-public, and private spaces to understand how territorial characteristics shape urban connectivity and strengthen neighborhood relationships.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach to examine the spatial organization of the communication network in the historic fabric of Shushtar. Data were collected through documentary research, historical evidence, and analysis of the urban fabric. The study investigates street hierarchy, territorial boundaries, and the relationships between public, semi-public, and private spaces to understand how spatial structures have developed through social interactions and residents' needs over time.

Results and Discussion

The findings reveal that the communication network in the historic fabric of Shushtar follows an organic and hierarchical pattern that developed gradually rather than according to a predetermined plan. Its formation reflects the interaction of residents' social, cultural, environmental, and security needs over time.

The street network can be classified into main urban arteries, principal streets, secondary streets, and access routes leading to residential units. Each category performs a distinct function according to its dimensions, geometric characteristics, adjacent land uses, and position within the urban network. This hierarchy facilitates movement while establishing connections between the city, neighborhoods, and individual dwellings. The findings also demonstrate that territorial characteristics play a significant role in organizing urban space and shaping social relationships. Public spaces, including the bazaar and main streets, provide settings for interaction among different social groups and connect various neighborhoods. Secondary streets and residential access routes create more localized environments in which residents can move, communicate, and maintain neighborhood relationships. Some narrow passages and cul-de-sacs function as semi-public spaces, with their boundaries sometimes defined by covered entrances, known as *sabats*, or by sharp turns that restrict direct access and distinguish shared areas from private domains. These spatial transitions establish a gradual relationship between public, semi-public, and private spaces. The study further indicates that the physical structure of Shushtar's streets cannot be understood solely as a system for circulation. Instead, the network represents a spatial framework that reflects social practices and contributes to the continuity of local life. The hierarchy of routes and the definition of territorial boundaries help organize interactions at different scales, from individual households to neighborhoods and the wider urban community. Overall, the findings emphasize that the historic communication network of Shushtar emerged through the continuous interaction between spatial organization and everyday social activities, demonstrating the importance of considering social and territorial dimensions in understanding and conserving traditional urban fabrics.

Conclusion

The results demonstrate that the historic communication network of Shushtar developed organically through the interaction of social activities, cultural values, environmental conditions, and residents'

needs. Its hierarchical structure, comprising main arteries, principal and secondary streets, and residential access routes, organizes movement and establishes connections between different urban levels. The findings indicate that territorial boundaries and the gradual transition between public, semi-public, and private spaces play an essential role in shaping social interactions and strengthening neighborhood relationships. Public streets and the bazaar facilitate interaction among diverse social groups, while narrower passages and residential alleys provide more intimate settings for local communication. These spatial distinctions help define access, privacy, and collective use within the urban fabric. The study concludes that the street network of old Shushtar should

not be considered merely a physical infrastructure for circulation; rather, it constitutes an essential framework for social life and urban identity. Its spatial organization reflects the historical adaptation of the built environment to everyday practices and community requirements. Therefore, effective conservation and regeneration of this historic fabric should preserve its hierarchical street structure, territorial characteristics, and socially meaningful spaces. Recognizing the relationship between spatial organization and social interaction can contribute to more context-sensitive approaches to heritage protection and sustainable urban regeneration, while supporting the continuity of Shushtar's distinctive cultural and social character.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation

of information and results, preparing a draft of the article

Fourth author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

سازمان فضایی و تعاملات اجتماعی در شبکه ارتباطی بافت کهن شوشتر

آرش سلحشوری^۱، حسن کریمیان^۲✉، مجید منتظر ظهوری^۳، محمد حسن طالبیان^۴

۱. دانشجوی دکتری باستان شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: salahshouri.nt@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. استاد گروه باستان شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: hkarimi@ut.ac.ir

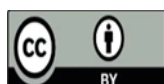
۳. استادیار گروه باستان شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: majidzohouri@ut.ac.ir

۴. استاد گروه هنرهای زیبا / معماری دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: mh.talebian@ut.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
بافت کهن شوشتر برخلاف بسیاری از محوطه‌های تاریخی، همچنان زیست‌پذیر است و بستری زنده برای مطالعه هم‌زمان ساختارهای کالبدی و کنش‌های اجتماعی گذشته و حال فراهم می‌آورد. این پژوهش با رویکرد کیفی، روش توصیفی-تحلیلی و ابزارهایی چون تحلیل محتوای اسناد، برداشت میدانی و رویکرد «باستان‌شناسی فضا» صورت گرفته است. چارچوب نظری بر مفاهیم «سلسله‌مراتب فضایی»، «قلمرو» و «تعامل اجتماعی» استوار است و پرسش محوری آن، الگوی سازمان فضایی معابر و نقش کنش‌های اجتماعی در شکل‌دهی به آن است. یافته‌ها نشان می‌دهد که شبکه ارتباطی بافت کهن، با وجود فقدان طرح از پیش تعیین‌شده، از نظامی ارگانیک و سلسله‌مراتبی برخوردار است که در تعامل با نیازهای اجتماعی، فرهنگی و اقلیمی ساکنان تکامل یافته است. «مولفه‌های کالبدی قلمرو» - به‌ویژه سلسله‌مراتب معابر (شریان‌های اصلی، راسته‌های فرعی، معابر خصوصی و نیمه‌خصوصی) - ابزاری مؤثر در شکل‌گیری شبکه درون‌شهری و تقویت تعاملات اجتماعی بوده‌اند. همچنین اصول فرهنگی-اجتماعی مانند حریمیت و حرمت، در تعریف مرزهای قلمرو، شکل‌گیری سابات‌ها، دربند‌ها و ورودی‌های مسکونی نقش کلیدی داشته و ساختار فضایی را به‌گونه‌ای سامان داده‌اند که امنیت، انسجام اجتماعی و سلسله‌مراتب فضایی را پشتیبانی کند. تحلیل هم‌زمان داده‌های کالبدی و اجتماعی نشان می‌دهد که فضاهای عمومی، نیمه‌عمومی و خصوصی در شوشتر نه تنها کارکرد زیستی داشته‌اند، بلکه به‌مثابه واسطه‌های فرهنگی برای انتقال ارزش‌ها و تقویت همبستگی محلی عمل کرده‌اند. این پژوهش با رهیافت میان‌رشته‌ای، الگویی مفهومی برای درک تعامل ساختارهای کالبدی و الگوهای اجتماعی در بافت‌های تاریخی ارائه می‌دهد که می‌تواند در بازآفرینی شهری و حفاظت پایدار به کار گرفته شود.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۵/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: باستان‌شناسی فضا ساختار فضایی قلمرو سلسله‌مراتب فضایی

استناد: سلحشوری، آرش، کریمیان، حسن، منتظر ظهوری، مجید و طالبیان، محمد حسن. (۱۴۰۵). سازمان فضایی و تعاملات اجتماعی در شبکه ارتباطی بافت

کهن شوشتر. جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای، ۱۶(۳)، ۱۵۳-۱۳۲. DOI: 10.22034/jgeoq.2026.595626.4521

مقدمه

شبکه‌های ارتباطی شهری، یکی از بنیادی‌ترین عناصر در ساختار فضایی شهرها محسوب می‌شوند که نه تنها زمینه‌ساز نظم کالبدی هستند، بلکه نقش مؤثری در شکل‌گیری حافظه جمعی، تجربه زیسته شهروندان و انسجام اجتماعی ایفا می‌کنند. (Lynch, 1984: 63-65) معابر شهری، به مثابه فضایی زنده و پویا، محل تلاقی جریان‌های فیزیکی و اجتماعی‌اند و از این منظر، کارکرد آن‌ها فراتر از مسیرهای عبور و مرور صرف، به بستریایی برای شکل‌گیری تعاملات انسانی، رفتارهای جمعی، و انتقال ارزش‌های فرهنگی گسترش می‌یابد. این اهمیت در بسیاری از فرهنگ‌ها تا بدان‌جا پیش رفته که معابر و راه‌ها واجد ارزش نمادین و آیینی شده‌اند؛ برای مثال در فرهنگ ایل بختیاری، "قسم به راه" دلالت بر قداست مسیر دارد و در سنت اسلامی نیز، تقدم مسیر بر حتی مکان‌های مقدسی چون مسجد، نشانه‌ای از اولویت‌مندی شبکه ارتباطی در حیات شهری است.

در نظریه‌های شهرسازی، نیز معابر جایگاه محوری دارند. جین جیکوبز (۱۹۶۱) با تأکید بر اینکه تصور از شهر، چیزی جز بازنمایی معابر آن نیست، معابر را عنصری حیاتی در درک فضای شهری می‌داند. با وجود گسترش فضاهای مجازی و کاهش ارتباطات چهره‌به‌چهره در عصر حاضر، معابر شهری همچنان بخشی حذف‌ناشدنی از زندگی روزمره انسان‌ها به شمار می‌آیند، به‌ویژه در بافت‌های تاریخی زنده که جریان سنتی زندگی و کنش‌های اجتماعی همچنان در آن‌ها برقرار است.

در چنین شرایطی، بافت‌های تاریخی زنده، مانند شوشتر، بستر منحصر به فردی برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای فراهم می‌آورند؛ پژوهش‌هایی که با تلفیق روش‌های انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی شهری و طراحی فضایی، قادر به تحلیل ارتباط میان ساختار کالبدی، تعاملات اجتماعی و فرهنگ مادی‌اند. در این میان، «باستان‌شناسی فضا» به عنوان رویکردی میان‌رشته‌ای و نوظهور، تلاش می‌کند تا با تحلیل شواهد کالبدی، الگوهای رفتاری و ساختارهای اجتماعی نهفته در فضا را رمزگشایی کند. این رویکرد، برخلاف تصور سنتی از باستان‌شناسی که آن را صرفاً به دوران باستان محدود می‌داند، بر مطالعه فضاهای شهری معاصر با سابقه تاریخی مداوم و فعال نیز تأکید دارد (کریمیان، ۱۳۸۴؛ کریمیان و احمدی، ۱۳۹۵).

در چنین چارچوبی، بافت کهن شوشتر، با ساختار پیچیده اما منسجم شبکه معابر، سلسله‌مراتب فضایی روشن، و حضور فعال زندگی اجتماعی، نمونه‌ای منحصر به فرد برای تحلیل پیوند میان فضا و اجتماع به شمار می‌آید. این بافت نه تنها واجد ارزش‌های معماری و مهندسی (نظیر سازه‌های آبی) است، بلکه دارای ارزش اجتماعی-فرهنگی در سطحی ژرف‌تر است که در تداوم حیات روزمره، نظام محلی، و سازمان فضایی آن بازتاب یافته است.

تحلیل سازمان فضایی شوشتر از منظر باستان‌شناسی فضا، این امکان را فراهم می‌آورد تا بتوان به درکی عمیق‌تر از چگونگی تکوین شهرهای ایرانی، جایگاه رفتار اجتماعی در شکل‌گیری فضا، و امکان بهره‌گیری از این دانش در سیاست‌های بازآفرینی شهری و حفاظت فرهنگی دست یافت. شبکه‌های ارتباطی شهری یکی از مؤلفه‌های اساسی در سازمان فضایی شهرها محسوب می‌شوند و نقشی تعیین‌کننده در ساخت‌یابی الگوهای رفتاری، حافظه جمعی و انسجام اجتماعی شهروندان دارند (Lynch, 1984). در بافت‌های تاریخی، این شبکه‌ها نه تنها به منزله‌ی مسیرهای عبور و مرور، بلکه به عنوان بستریایی زنده برای تعاملات اجتماعی، مناسبات فرهنگی و انتقال مفاهیم تمدنی عمل می‌کنند. در بسیاری از فرهنگ‌های سنتی، معابر فراتر از کارکردهای فنی و کالبدی، بار معنایی، آیینی و حتی اعتقادی داشته‌اند؛ چنان‌که در فرهنگ بومی بختیاری، سوگند خوردن به «راه» به مثابه نشانه‌ای از قداست معبر رواج داشته است. همچنین، در سنت اسلامی، تقدم مسیر بر مکان‌های مقدسی چون مسجد، نشانگر جایگاه بنیادین راه و ارتباط در حیات شهری است (کریمیان و احمدی، ۱۳۹۵).

مطالعات اخیر نیز این رویکرد را تأیید می‌کنند. برای مثال، پژوهشی بر روی ساختار فضایی شهر تاریخی قزوین نشان داد که معابر و فضاهای نیمه‌عمومی، بستر تعاملات اجتماعی، تقویت سرمایه اجتماعی و حس تعلق مکانی هستند (علوی‌زاده و

همکاران، ۱۴۰۲). همچنین، یافته‌های پژوهشی در بافت کهن شوشتر نشان می‌دهد که ساختار ارگانیک شبکه معابر و نحوه جای‌گیری آن‌ها در کنار فضاهای جمعی مانند بازار، مسجد و میدان، تعاملات اجتماعی را درون محلات فعال نگه داشته و همبستگی اجتماعی را در طول زمان تداوم بخشیده است (شهابی و شایگان‌فر، ۱۴۰۱). در این میان، «باستان‌شناسی فضا» به‌عنوان رویکردی نوین و میان‌رشته‌ای، امکان تحلیل ساختاری و معناشناختی فضاهای شهری تاریخی را فراهم ساخته است. این رویکرد که متکی بر ترکیب داده‌های کالبدی، شواهد تاریخی و رفتارهای جمعی است، ابزار تحلیلی مؤثری برای رمزگشایی از الگوهای فضایی و اجتماعی در شهرهای تاریخی محسوب می‌شود. (Pourjafar et al., 2021) باستان‌شناسی فضا تلاش دارد نه تنها به بازسازی فرم‌های معماری گذشته، بلکه به درک پیوند میان فضا، رفتار و فرهنگ پردازد و از این منظر، می‌تواند بنیانی نظری برای سیاست‌گذاری در زمینه بازآفرینی بافت‌های تاریخی نیز ارائه دهد. (Karimi et al., 2023) در این راستا، بافت کهن شوشتر به‌عنوان یکی از نمونه‌های زنده‌ی شهرسازی سنتی ایرانی، بستر مناسبی برای تحلیل این پیوند میان کالبد و کنش اجتماعی فراهم می‌آورد. ساختار سلسله‌مراتبی شبکه معابر، در هم‌تنیدگی قلمروهای عمومی، نیمه‌عمومی و خصوصی، و استمرار زندگی اجتماعی در این فضاها، امکان مطالعه تعاملات فضامدار در بستری تاریخی-اجتماعی را ممکن می‌سازد. (Sadeghi et al., 2022). چنین تحلیلی نه تنها خلأ مطالعاتی در حوزه سازمان فضایی و رفتار اجتماعی را در بافت‌های تاریخی ایران جبران می‌کند، بلکه می‌تواند مبنایی برای رویکردهای معاصر در بازآفرینی شهری، حفاظت مشارکتی و طراحی مکان‌محور باشد.

بیان مسئله

در نظام فضایی شهرهای تاریخی ایران، شبکه‌های ارتباطی نه تنها کارکردی عملکردی در زمینه عبور و مرور ایفا می‌کرده‌اند، بلکه بسترهایی برای بروز و تقویت تعاملات اجتماعی، انتقال مفاهیم فرهنگی، و بازتاب ارزش‌های زیستی و اجتماعی هر جامعه محسوب می‌شده‌اند. این شبکه‌ها با شکل‌گیری در بستر زمان و متأثر از عوامل طبیعی، فرهنگی، اعتقادی و امنیتی، به‌گونه‌ای سازمان یافته‌اند که از طریق سلسله‌مراتب فضایی خود، روابط میان فرد، خانواده، محله و شهر را تعریف کرده‌اند. چنین ویژگی‌ای به‌ویژه در بافت‌های تاریخی ایران نمود پررنگی داشته و کوچه‌ها، راسته‌ها، میدان‌ها و فضاهای نیمه‌خصوصی در کنار یکدیگر نظامی پیچیده اما منسجم از فضاسازی اجتماعی را رقم زده‌اند. در این میان، شهر تاریخی شوشتر به‌عنوان نمونه‌ای برجسته و زنده از بافت‌های تاریخی ایران، با ساختاری ارگانیک و چندلایه، فرصت منحصربه‌فردی برای مطالعه و بازخوانی نسبت میان فضا و کنش اجتماعی فراهم می‌سازد. برخلاف بسیاری از سایت‌های باستانی که فاقد حیات اجتماعی معاصر هستند، بافت تاریخی شوشتر همچنان زیست‌پذیر باقی‌مانده و جریان زندگی سنتی و تعاملات انسانی در آن تداوم یافته است. این استمرار حیات، بافت شوشتر را به یک لابراتوار زنده برای تحلیل روابط میان کالبد و اجتماع در بستر فضایی تبدیل کرده است؛ بستری که می‌تواند هم گذشته را بازنمایی کند و هم در طراحی آینده الهام‌بخش باشد. با وجود اهمیت فوق‌العاده‌ی ساختار فضایی این بافت، بررسی‌های انجام‌شده عمدتاً بر جنبه‌هایی نظیر سازه‌های آبی، معماری شاخص یا عناصر مهندسی هیدرولیک تمرکز داشته‌اند. در حالی که، نظام شبکه‌ای معابر، سلسله‌مراتب فضایی، و نقش آن‌ها در شکل‌دهی به الگوهای تعامل اجتماعی درون محلات، کمتر به‌صورت عمیق و سیستماتیک مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. جای خالی پژوهش‌هایی که از منظر «باستان‌شناسی فضا» به تحلیل میان‌رشته‌ای ساختارهای کالبدی و الگوهای اجتماعی در بافت زنده‌ی شوشتر پردازند، به‌وضوح احساس می‌شود. به‌ویژه آنکه ابزارها و نظریه‌های نوین در حوزه‌های انسان‌شناسی، طراحی شهری، و جامعه‌شناسی فضا امکان تحلیل عمیق‌تری از مناسبات میان مردم، فضا و معنا فراهم آورده‌اند. از سوی دیگر، بسیاری از چالش‌های فعلی در حوزه طراحی شهری معاصر، به‌ویژه در ایران، ناشی از گسست عمیق میان ساختارهای کالبدی شهر و نظام‌های اجتماعی زیست‌کنندگان آن است. فقدان پیوند مؤثر میان فضاهای شهری و رفتارهای اجتماعی، به تضعیف انسجام محلی، کاهش حس تعلق، و بی‌هویتی فضاهای عمومی منجر شده است. در این شرایط، واکاوی شبکه‌های فضایی تاریخی که در طول زمان بافتار مناسبی برای

ارتباطات انسانی، قلمروهای جمعی، و سلسله‌مراتب فرهنگی و اجتماعی فراهم کرده‌اند، می‌تواند راهگشای بازآفرینی شهری و طراحی فضا محور در دوره معاصر باشد.

بر همین اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش کلیدی است که: الگوی سازمان فضایی شبکه ارتباطی در بافت کهن شوشتر چگونه شکل گرفته است و تعاملات اجتماعی چه نقشی در تکوین، تثبیت و تحول آن داشته‌اند؟ پاسخ به این پرسش، ضمن پر کردن خلأ مطالعاتی موجود در حوزه تحلیل فضاهای تاریخی زنده، می‌تواند الگویی مفهومی برای درک رابطه میان ساختار کالبدی و نظم اجتماعی در بافت‌های سنتی ایران ارائه دهد. همچنین، نتایج آن در طراحی سیاست‌های بازآفرینی شهری و حفاظت فرهنگی مبتنی بر واقعیت‌های اجتماعی معاصر سودمند خواهد بود.

قلمرو پژوهش و روش تحقیق: قلمرو پژوهش حاضر، بافت کهن شوشتر را در بر می‌گیرد که با وسعتی حدود ۲۴۳ هکتار از شمال به رودخانه کارون، از شرق به نهر گرگر از جنوب تا خیابان رجایی و از غرب تا مسجد جامع محدود می‌شود. این پژوهش با انتخاب بافت کهن شوشتر به عنوان نمونه مورد مطالعه، با روش‌های تاریخی و توصیفی-تحلیلی و استفاده از ابزارهایی چون تحلیل محتوای اسناد، برداشت‌های روشمند میدانی با رویکرد باستان‌شناسی فضا، به واکاوی داده‌ها می‌پردازد.

مبانی نظری پژوهش

مبانی نظری این پژوهش بر بنیان رویکرد «باستان‌شناسی فضا» استوار است؛ رویکردی میان‌رشته‌ای که با تکیه بر تحلیل ساختارهای فضایی، رفتارهای اجتماعی و فرهنگ مادی، به واکاوی روابط میان فضا و اجتماع در بستری تاریخی می‌پردازد. در این رویکرد، فضا صرفاً عنصری کالبدی یا بستری فیزیکی تلقی نمی‌شود، بلکه به‌عنوان سازه‌ای فرهنگی و اجتماعی عمل می‌کند که در فرآیندهای پیچیده تعامل، ادراک، کنترل و معنا یافتن شکل می‌گیرد (کریمیان و احمدی، ۱۳۹۵). فضا نه فقط محلی برای وقوع رویدادها، بلکه عاملی فعال در سازمان‌دهی روابط اجتماعی، تولید قلمرو، و انتقال الگوهای رفتاری به شمار می‌رود. یکی از مفاهیم کلیدی در این زمینه، «قلمرو فضایی» است که بر پایه نظریه ادوارد هال (۱۹۶۶) توسعه یافته است. وی در نظریه پروکسیمیک خود به دسته‌بندی فاصله‌ها و حریم‌های اجتماعی پرداخته و نشان داده است که مرزهای فضا در فرهنگ‌های مختلف، سازوکارهایی برای کنترل روابط و برقراری نظم اجتماعی هستند. این مفهوم، در فضاهای سنتی شهرهای ایرانی از جمله شوشتر، در قالب سلسله‌مراتب فضایی میان معابر عمومی، نیمه‌عمومی و خصوصی نمود پیدا می‌کند. در این بافت‌ها، معابر باریک، راسته‌های فرعی، ساباط‌ها و دربندها، نقش فعالی در تعیین سطح دسترسی، حریم‌گذاری اجتماعی و تنظیم رفتارهای روزمره ساکنان ایفا می‌کنند. از منظر جامعه‌شناسی فضا نیز نظریه پردازانی همچون جین جیکوبز (۱۹۶۱) بر اهمیت حضور انسان‌ها در فضاهای شهری تأکید دارند. او معتقد است که امنیت، حیات اجتماعی و کیفیت زندگی در شهرها زمانی تضمین می‌شود که "چشم‌هایی بر خیابان" باشد؛ به این معنا که حضور پیوسته شهروندان در فضاهای نیمه‌عمومی، به نظارت غیررسمی و تقویت حس تعلق منجر می‌شود. در همین راستا، آموس راپوپورت (۱۹۶۹) بر رابطه مستقیم میان الگوهای فرهنگی و فرم معماری تأکید دارد و معتقد است که فضای شهری بازتاب فرهنگ زیستی و تعاملات رفتاری جامعه است. راب کریر نیز در کتاب «فضای شهری» (۱۹۷۹) بر ضرورت بازشناسی اصول طراحی سنتی تأکید می‌کند که در طول تاریخ، به خلق فضاهایی سرزنده و اجتماعی منجر شده‌اند.

مطالعات معاصر در این حوزه نیز بر ادامه همین مبانی نظری استوارند. برای نمونه، پژوهشی از Pourjafar و همکاران (۲۰۲۱) نشان می‌دهد که ساختار فضایی بافت‌های تاریخی ایرانی، از طریق ترتیبات سلسله‌مراتبی و مرزهای انعطاف‌پذیر، امکان بروز تعاملات اجتماعی و تقویت هویت محلی را فراهم می‌کند. همچنین، پژوهش Karimi و همکاران (۲۰۲۳) در زمینه رفتار

اجتماعی و لایه‌های کالبدی محلات سنتی، نشان می‌دهد که رفتارهای فضایی، نه تنها تحت تأثیر فرم فضا، بلکه در پیوند با فرهنگ مادی، نظام معیشت، و الگوهای اجتماعی بازتولید می‌شوند. این یافته‌ها با پژوهش Sadeghi و همکاران (۲۰۲۲) در بافت کهن شوشتر همخوان است که نشان می‌دهد وجود سلسله‌مراتب فضایی، نقشی محوری در حفظ پایداری تعاملات اجتماعی دارد. افزون بر این، نظریه فضای سوم که توسط ادوارد سوچا (۱۹۹۶) مطرح شد، بُعد تفسیری جدیدی به تحلیل فضا افزوده است. در این دیدگاه، فضا نه تنها واقعیتی مادی یا اجتماعی، بلکه بستری ذهنی و معنادار است که از رهگذر تعاملات انسان با محیط شکل می‌گیرد. در چنین تحلیلی، فضاهای شهری سنتی را باید نه فقط از نظر فرم کالبدی، بلکه از منظر سازوکارهای فرهنگی، آیینی و هویتی مطالعه کرد. بنابراین، مبانی نظری این پژوهش بر تلفیق دیدگاه‌های کلاسیک و نوین درباره فضا، قلمرو، کنش اجتماعی و پیکربندی کالبدی استوار است و تلاش می‌کند تا از رهگذر تحلیل فضاهای زنده تاریخی، الگویی برای فهم پویایی‌های اجتماعی-فضایی در بافت‌های کهن ارائه دهد.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

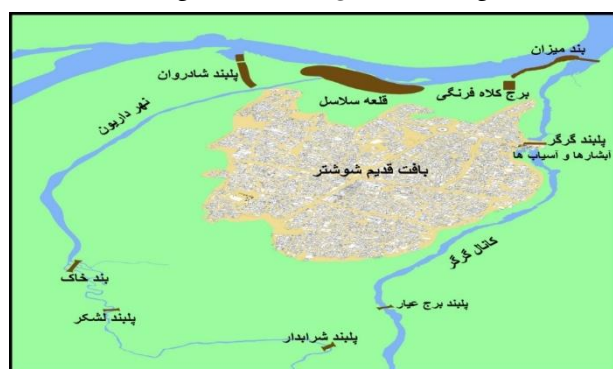
پیشینه توجه به مفاهیم مربوط به فضاهای معماری و مطالعه بافت‌های کهن به حدود یکصد سال پیش می‌رسد که طی آن در مورد شهرهای یونان و روم مطالعاتی انجام یافت. این مطالعات در ادامه مسیر خود نظر محققان مختلف را به خود انگيخته و منجر به تشکیل شاخه‌ای از باستان‌شناسی تحت عنوان باستان‌شناسی فضاها (Spatial Archaeology) گردید (کریمیان، ۱۳۸۴: ۱۱۳-۱۱۲). از طریق تلاش‌های پیشگامانه کلارک (Clark, 1954) در اروپا و ویلی (Willey, 1948) در آمریکای شمالی بود که رویکرد فضایی در باستان‌شناسی توسعه پیدا کرد و پس از مدتی دیدگاه‌های مختلفی برای تحلیل فضا در باستان‌شناسی مطرح شد. اما موضوع توجه بافت تاریخی شهرها در طی سال‌های پس از جنگ جهانی دوم محور بحث‌های گوناگون بوده و اندیشمندان رشته‌های مختلف به آن پرداخته‌اند. پس از دهه ۱۹۷۰م. همزمان با طرح مفهوم «پایداری» و مباحث پیرامون محدودیت در رشد شهرنشینی، تلاش‌ها برای برنامه‌ریزی شهری با رویکرد پایداری آغاز شد. در محلات تاریخی این مفهوم با هدف ایجاد تعادل میان حفاظت از ارزش‌های تاریخی و توسعه شهری همراه شد (Pendelbury, 2005: 270-296). طولی نکشید که یک جریان فکری به نام جریان «تجربی-فرهنگی» شکل گرفت که به فضاهای شهری بر اساس نگاه تاریخی، فرهنگی و هنری می‌پردازد. اندیشمندان این جریان، از زندگی مدرن در شهرها، انتقاد و آنچه زندگی مدرن می‌سازد را عامل اصلی در دورماندگی مردم شهر از فرهنگ و تاریخ خود میدانند. (Cullen, 1995; Bacon, 1974; Sitte, Collins & Collins, 1986; Rapoport, 1969; Krier, 1979; Zucker, 1959). مامفورد متفکر و شهرساز بزرگ قرن بیستم، در این زمینه مطالعات زیادی انجام داده است، وی معتقد است فضای شهری نمود اهداف انسان ارگانیک است (Mumford, 1961). از نظر مامفورد، فضا ارکان خاص انتقال میراث فرهنگی از گذشته است. او برای مسئله شهرسازی همه ابعاد فرهنگی و تاریخی‌اش را منظور می‌دارد و از اینکه مسئله را تنها در چارچوب فنی ببیند، اجتناب می‌ورزد. پاول زوکر از دیگر نظریه پردازان برجسته فضاهای شهری، در سال ۱۹۵۹ معروف‌ترین کتاب خود را به نام «شهر و میدان» منتشر کرد. به اعتقاد زوکر، بهترین راه ادراک فضای شهری نگاه دقیق به تجربه فضا در طول تاریخ است (Zucker, 1959). متفکران جریان تجربی-فرهنگی معتقدند که مفهوم اصیل زندگی شهری فراموش شده و فضاهای شهری به دلیل کمبود ویژگی‌های فرهنگی و هنری، نتوانسته‌اند کیفیت زندگی مناسبی ایجاد کنند. (Cullen, 1995; Sitte, et al.; 1986). روشی که عموماً این جریان از آن بهره می‌گرفت، تجربه کردن بافت تاریخی و فضاهای شهری و نیز بررسی ماهیت تصمیمات گذشتگان در طراحی فضاهای شهری بوده است (Cullen, 1995). آنها معتقدند که اصولی که توانسته در طول تاریخ چنین فضاهای موفق را در شهر خلق کند و مفهوم زندگی را در خود داشته باشد، ارزش دوباره استفاده شدن را قطعاً دارند (Krier, 1979; Rapoport, 1969). این یعنی شناخت فرهنگ در راستای شناخت فضای شکل گرفته شده در شهر

(Rapoport, 1969; Sitte et al., 1986; Zucker, 1959). جریان فکری تجربی- فرهنگی با رمزگشایی و نیز رمزگذاری در اصول و معیارهایی که از دل این بررسی ها به دست می آمد تلاش کردند تا چارچوب فرهنگی، تاریخی و هنری را برای فضاهاى شهری ایجاد کنند (رضاپور و رنجبر، ۱۴۰۱). از مهمترین نظریه پردازان این جریان فکری می توان به کامیلو سیتة (Camillo Sitte)، گوردن کالن (Gordon Cullen)، ادموند بیکن (Edmund Bacon)، پاول زوکر (Paul Zuker)، آموس راپوپورت (Amos Rapoport) و راب کرب (Rob Krier) اشاره کرد.

ویژگی های بافت قدیم شوستر

شوشتر یکی از شهرهای مشهور بازمانده از ادوار پیش از اسلام است که بر روی جزیره ای صخره ای-که حاصل تجزیه مصنوعی رودخانه کارون به دو شاخه گرگر (در شرق) و شطیط (در غرب) است-شکل یافته و در منتهی الیه شمالی این جزیره جا گرفته است. همانطور که لایارد اشاره می کند، این موقعیت به خودی خود یک سیستم دفاعی برای شهر محسوب می شده است (Layard, 1887: 45). بافت کهن شوشتر، با توجه به موقعیت طبیعی و جغرافیایی خاصی که دارد، از ویژگی های منحصری برخوردار است. این بافت ارتباط خاص و کم نظیری با محیط طبیعی پیرامون خود برقرار کرده است به گونه ای که این ارتباط به روشنی در شکل و فرم شهر نمود پیدا کرده است. این فرم، محصول راهکارهایی است که طی قرن ها در جهت همسویی و سازگاری با محیط صورت گرفته است.

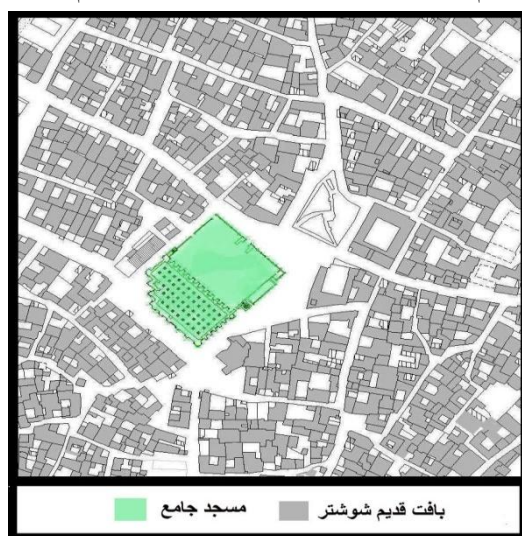
یکی از ویژگی های بارز بافت کهن شوشتر، وجود رود کارون در پیرامون آن است که به شدت بافت کهن را تحت تاثیر قرار داده است. رود کارون به عنوان عنصر هویت بخش، در شمال شوشتر به دو شاخه تقسیم میشود. یکی از شاخه ها، که به گونه ای اعجاب انگیز از کارون جدا شده و کاملاً دست کند است، تحت عنوان «نهر گرگر» شناخته می شود. شاخه دیگری که از کارون جدا می شود، شطیط نام دارد. این دو رود پس از طی مسیری نهایتاً در جنوب شوشتر به هم میرسند و شوشتر را مانند یک جزیره در بر میگیرند. در طول مسیر این رودها تاسیسات و سازه های متعددی وجود دارد که هر کدام سهم به سزایی در گرداندن چرخ صنعت و زندگی در این شهر دارد (جلیلی و بخاخ، ۲۰۱۵: ۲۹). اهمیت تاسیسات آبی شوشتر در حیات شهر چنان است که نویسنده تذکره شوشتر ویران شدن قسمتی از آن را مقدمه ویرانی شهر دانسته است (جزایری شوشتری، ۱۳۸۸: ۱۶۱) سازه های آبی شوشتر، چندین مجموعه به هم پیوسته از پل ها، بندها، آسیاب ها، آبشارها، کانال ها و تونل های عظیم هدایت آب در مسیر و روی رود بزرگ کارون می باشند (شکل ۱) در مجموعه حلقه آبی شوشتر، به نام قلعه سلاسل بر میخوریم که در ظاهر نام قلعه هیچ سنخیتی با سازه های آبی ندارد؛ اما اگر کارایی این قلعه را به عنوان مرکز فنی و کنترل کننده سازه های آبی جست وجو کنیم خواهیم دید که در این حلقه چه نقش کلیدی و حساسی را ایفا می کند. در واقع گلوگاه دستیابی و کنترل خوزستان و آب آن، عمدتاً در این منطقه شکل گرفته و تجلی آن قلعه سلاسل است.

شکل ۱: موقعیت سازه های آبی نیست به بافت قدیمی شهر شوشتر. (ماخذ: نگارندگان)

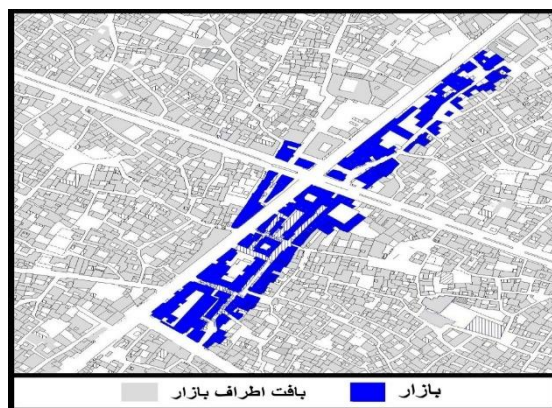
شبکه ارتباطی بافت کهن شوشتر

دسترسی های کوتاه-در مقیاس پیاده- و پیچیدگی معابر، به تبع شرایط آب و هوایی و امنیت شهری، از جمله ویژگی های بارز در ساختار شبکه ارتباطی محله های قدیمی است (Esmailian & Pourjafar, 2013: 71). پیوند بین محلات از طریق شبکه باریکی از معابر پیچ در پیچ صورت میگیرد و به معابری عمومی، نیمه عمومی و خصوصی تقسیم میگشت (Komeili & Khodaei, 2011: 950). در بافت کهن شوشتر معابر پیچ در پیچ همراه با راسته های اصلی و فرعی - که به مسجد جامع، و بازار و دیگر مراکز شاخص شهری ختم می شدند- سیمای داخلی محله را تقسیم بندی می کردند (شکل ۲).

شکل ۲: محوریت مسجد جامع در شبکه ارتباطی محله "دکان سید" در بافت قدیم شوشتر (ماخذ: نگارندگان)

علاوه بر شکل گیری بازار، که تأثیر شایانی بر ساختار فضایی شهر و نیز روابط اجتماعی-اقتصادی داشته است، نحوه قرارگیری دروازه های شهر قدیم، پیکره بندی فضا را شکل می داده و باعث حرکت از سمتی به سمت دیگر شهر و ایجاد کاربری های تجاری، مذهبی و محلی برای بهره بری از حضور مردم می شدند. به این ترتیب، راسته های اصلی بازار از یک سمت شهر به سمت دیگر شهر بوجود آمده و بر همین اساس در سطح محلات مختلف توسعه می یافتند و نظم فضایی و روابط اجتماعی اقتصادی شهری را ساماندهی می کردند (کشاورز، ۱۳۹۶). در بافت کهن شوشتر بیشترین تراکم و فشردگی چه از نظر بافت و چه از نظر تعداد معابر در منطقه بازار- که در مرکزیت شهر به صورت ستون فقرات بافت خودنمایی می کند- بوجود آمده است (شکل ۳).

شکل ۳: تراکم و فشردگی بافت کهن و شبکه های ارتباطی شوشتر در پیرامون بازار (ماخذ: نگارندگان)

آنگونه که در شکل ۳ مشخص است، در بافت تاریخی شوشتر تمامی معابر و راسته‌های اصلی و سریع به منطقه بازار و به یکدیگر وصل شده‌اند و در حقیقت شکلگیری معابر اصلی و فرعی بر مبنای نیازهای طبیعی استفاده‌کنندگان و تسهیل عبور و مرور آنان شکل یافته است. به همین دلیل، بیشترین فشردگی در پیرامون بازار و در مرحله بعد، در جوار مرکز محلات صورت گرفته است. هرچه از این قطب‌های پرکشش دورتر می‌شویم، شکستگی‌های گذرهای اصلی (راسته‌ها) کمتر می‌شود و طبیعی‌ترین ارتباط‌های بین دروازه یا دروازه‌ها به مرکز محلات یکدیگر یا بازار را فراهم می‌کنند. بعلاوه، در ورود از معابر اصلی عمومی (راسته‌ها در مراکز محلات) به گذرهای فرعی و خصوصی‌تر، از شکستگی‌های خاص یا سباباط‌ها استفاده شده و بدین ترتیب، حریم خاص در برابر عام محفوظ مانده است.

به خاطر شرایط جوی نامناسب، عرض کوچه‌ها بسیار تنگ و ارتفاع دیواره‌ها بلند بودند تا از تابش مستقیم آفتاب به کوچه جلوگیری شود و یا حداقل نصف کوچه را سایه بگیرد. همچنین، دیوارهای بلند تا حدودی باعث می‌شد قسمتی از کوچه از بارش مستقیم باران در امان باشد (مرادی و مومنی دهقی، ۱۳۹۴). گاهی ارتفاع خانه‌های شوشتر به اندازه‌ای زیاد است که در میان اقامتگاه‌های ایرانی غیر عادی است. بام‌های صاف این بناها محجر کوتاهی دارد که اهالی هنگام شب آنجا می‌خوابند و بالغ بر سی‌پا ارتفاع آن است (کرزن، ۱۳۷۳: ۴۴۳). همین موضوع باعث شده تا ارتفاع جداره‌های معابر - که عموماً سنگی است - نیز در برخی موارد تا حدود ۱۵ متر برسد (شکل ۴).

شکل ۴: نمونه‌ای از کوچه‌های شوشتر با دیوارهای بلند و سنگی که در سال‌های اخیر مرمت شده است (ماخذ: نگارندگان)

سلسله مراتب کالبدی شبکه ارتباطی بافت کهن شوشتر

هریک از معابر بافت تاریخی شوشتر دارای نقشی است که از متغیرهایی نظیر ابعاد و احجام معبر، کاربری واحدهای مجاور معبر جایگاه معبر در شبکه ارتباط شهری متأثر است. عیناً به جهت تفاوت عملکرد معابر است که می‌توان آنها را دسته‌بندی و در سلسله مراتب شبکه معابر شهری جای داد. از این رو می‌توان بر اساس ویژگی‌های حرکتی و مشخصات هندسی، آنها را به شریان‌های اصلی، راسته‌های اصلی، راسته‌های فرعی و معابر دسترسی به واحد‌های مسکونی تقسیم‌بندی کرد. شریان‌های اصلی: مسیرهای عبور طبیعی و رگ‌های حیاتی بافت کهن بوده‌اند و مهمترین آن‌ها دروازه‌ها را به مرکز شهر (مرکز ثقل این جاده‌ها) و در مرحله بعدی، به مرکز محلات و جاده‌های بیرون آن (به وسیله پل‌ها و دروازه‌ها) متصل می‌کرد.

کرده است (شکل ۵). شکلگیری این معابر که در راستای توسعه برونزای شهر و رواج پارادایم شهرسازی سنتی صورت گرفته بود، به همراه بازار شهر، واجد بیشترین فضاها و کاربری های تجاری بودند. امروزه این معابر با احداث شبکه های عبور و مرور جدید، از تب و تاب افتاده و به شبکه های کم رونق داخلی مبدل گشته اند.

راسته های اصلی: معابری که عبور سریع بین مرکز محلات و احتمالا دروازه را تامین کرده و بدون شکستگی، انحراف، ساباط و دیگر عوامل محدود کننده است (شکل ۵). این معابر گذرهای ممتدی بودند که محله های اصلی و سایر فضاهای معماری و شهری را به یکدیگر متصل می ساختند. در شریان های اصلی و راسته های اصلی بیشترین عملکردهای عمومی واقع بوده و بیشترین تغییرات در اینجا واقع شده و هنوز هم با شدت بیشتری نسبت به بقیه شهر ادامه دارد.

راسته های فرعی: معابر جدا شده از راسته های اصلی هستند که آمد و شد در آن ها تعدیل شده و آرام می گرفت (شریفی و دیگران، ۱۳۹۵: ۸) طول این راسته ها کمتر از طول راسته های اصلی بود، اما محدوده ای که راسته فرعی آن را در بر می گرفت، متنوع بود. برخی از این معبرها دو محله را به هم مرتبط می ساختند و در نتیجه بین آنها مشترک بودند و گروهی نیز تنها در محدوده ی یک محله قرار داشتند (شکل ۵).

معابر دسترسی به واحدهای مسکونی: این معابر که از راسته های فرعی منشعب می شدند ارتباط راسته ها با واحدهای مسکونی را برعهده داشتند و فضایی برای تردد ساکنین و پیوند اجتماعی آنها بوجود می آوردند (شکل ۵). طول این معابر متغیر بوده و معمولاً فضایی نیمه عمومی را برای ساکنین فراهم می کردند. نیمه عمومی بودن گذرهای فرعی و بن بست ها گاه از طریق پوشاندن ورودی (ساباط) و گاه از طریق پیچی تند در ورودی تعریف می گردید.

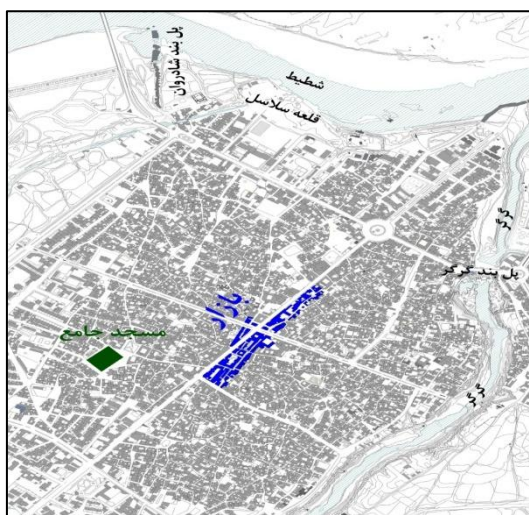
شکل ۵: ساختار سلسله مراتب معابر بافت کهن شوشتر (ماخذ: نگارندگان)

سلسله مراتب فضایی در شبکه ارتباطی بافت کهن - حریم و قلمرو

هر فعالیت و رفتار دارای قلمرو و حریم خاص خود است و متقابلاً هر فضا نیز دارای حریم و حرمت خود می باشد. تمامی نیازهای انسان می توانند در فضایی خصوصی و خلوت یا عمومی و گروهی برآورده گردند. این فضاها در فرهنگ ما دارای سلسله مراتب خاص خود می باشند (پاکزاد، ۱۳۶۸: ۱۱). اصل سلسله مراتب نقش بسیار مهمی در تعریف اجزا و کل یک مجموعه ایفا نموده و به آنها هویت می بخشد. بنابراین ویژگی های سلسله مراتب حاکم بر مجموعه ها ابزار مهمی است که محقق را در شناسایی خصوصیات اجزاء و کل و عملکرد و نقش هر یک از آنها مدد می رساند (Naghizadeh, 1997). وجود نظام ترتیب و توالی در جای گیری فضاها و عملکردها و همچنین حریم و قلمرو یکی از اصول شهرسازی ایرانی می باشد که در این ترتیب و توالی شبکه ارتباطی به عنوان عنصری کالبدی-فضایی جایگاه ویژه ای دارد.

فضاهای عمومی

بافت کهن شوشتر دارای محله بندی ویژه ای است که بوسیله معابر عمومی به یکدیگر مرتبط می شوند و مرکز این بافت بازار است. بازار به عنوان یک معبر عمومی تجاری، از مهمترین فضاهای شهری است که تعاملات اجتماعی قشر های مختلف جامعه در آن صورت می گیرد. پیشینه بازار در شوشتر به دوران قبل از اسلام بر می گردد، با این حال اطلاعات چندانی از آن در دست نیست بنابراین تا قبل از کاوش های باستان شناسی، هر مطلبی در مورد ساختار و موقعیت قرارگیری آن گفته شود در حد حدس و گمان خواهد بود. بازار امروزی شهر با محور شمالی جنوبی با فاصله از مسجد جامع و در مرکز بافت کهن شهر قرار دارد. این همان بازاری است که در دوره صفوی بنا نهاده شده است (شکل ۶).

شکل ۶: نقش محوری بازار در ساختار فضایی شهر شوشتر (ماخذ: نگارندگان)

بازار، راسته های اصلی، میدان ها... نمونه هایی از فضاهای هستند که بر اساس جمع گرایی و نه فردگرایی سازماندهی شده اند. در گذشته بازارهای سنتی بیش از آنکه کارکردهای اقتصادی و تجاری داشته باشند، کارکرد اجتماعی و فرهنگی داشتند. اغراق نخواهد بود اگر گفته شود امروزه هیچ فضایی در شهرها نیست که از نظر کارکردهای اقتصادی- اجتماعی، قدرت، وسعت و دامنه نفوذ آن در حیات اجتماعی شهر، مانند بازار در شهرهای قدیم باشد (سلطان زاده، ۱۳۹۲: ۲۶۴) همچنین بازار مهم ترین فضای شهری برای برگزاری مراسمات ملی و مذهبی بوده به گونه ای که در ایام محرم، بسیاری از فضاهای تجاری، به منظور تأمین فضای عزاداری تغییر کاربری می دادند.

از دیگر فضاهای معابر عمومی مراکز محله ها (میدان و میدانچه ها) هستند. در مراکز محله ها، فضاهای نسبتاً باز جهت فعالیت های عمومی از جمله تکایا و حسینیه وجود دارد که پدیده های اجتماعی را شکل می دهد. نحوه شکل یابی میدان ها، نقش مهمی در چگونگی استقرار فعالیت ها و فضاها در آنها داشت. در بعضی از میدان های شهری که به تدریج و همزمان با توسعه شهر شکل می گرفتند و در هر دوره در گوشه ای در آن ها بنایی ساخته می شد، معمولاً نحوه استقرار فعالیت ها و فضاها از نظم خاصی پیروی نمی کرد، زیرا بناهای پیرامون میدان بدون یک برنامه و طرح از پیش فکر شده ساخته می شدند (حسین زاده، ۱۳۸۵: ۱۰۰). در شوشتر مرکز محله، میدانچه ای است که در گوشه و کنار آن مکان های خدماتی مختلف برای جوابگویی به نیازهای بافت مسکونی قرار داشت. حمام، مسجد، بازارچه و در مواردی مدرسه و امامزاده بخش های مختلف خدمات در مرکز محله به شمار می آمدند. عموماً این مراکز در راستای کوچه اصلی است که رابطی بین یک محله با محله دیگر و محله بزرگتر و در نهایت دروازه های شهر و خدمات شهری یعنی بازار بودند (سادات نیا، ۱۳۷۵). میادین مسگرخانه، قصابخانه و رنگخانه با وجود مجاورت مساجد علی، میشکال و حسین و کاروانسرای حاجی عزیز از نظر ابعاد و با وجود فقدان بقیه عناصر شهری نمی توانند

در تعریف رایج میدان گنجانده شوند. حتی در بافت جدید شوشتر نیز فاقد چنین میدان هایی به معنای واقعی میدان است. این ساختار در شبکه دسترسی که بیشتر به شبکه های دسترسی در زیر محله ها شباهت دارد تا زمان پهلوی اول بدون تغییرات عمده باقی می ماند (دورخیز و جعفری، ۱۳۹۲).

ساباط یکی دیگر فضاهای معابر عمومی بافت کهن است که کاربری های مختلف دارد. ساباط علاوه بر ایجاد فضاهای خنک در معابر و پیوند معماری، زمینه ای را برای ارتباط و ساخت طبقات بیشتر فراهم می آورده است، مانند ساباط نورعلی در محله دو خواهران. برخی از ساباط نیز روی سقفشان کاربری مسکونی داشته اند و معمولاً با یک یا دو باز شو دارای چشم اندازی مناسب به کوچه میباشند (خلف محمدی و لطف الله زاده، ۱۳۹۳: ۶) مانند ساباط سیلان در انتهای خیابان سادات. گاهی نیز ساباط برای ایجاد سایه با احداث طاقی در میان دیوار در طول یک گذر احداث شده اند (کوچه سرپوشیده) و کاملاً عبوری هستند. زمانی برای جدا کردن گذر خصوصی از معبر عمومی و ایجاد حریم ورود عام به خاص (مثل ساباط پشت مسجد شیخ علی و ...). برخی اوقات نیز تا حد یک بازارچه مفصل میشوند، مانند ساباط خانه معین التجار. علاوه بر کارکرد کالبدی ساباط، می توان به کارکردهای اجتماعی آن در قالب عرصه همسایگی اشاره کرد. در بسیاری از ساباط ها ورودی چند خانه وجود دارد که از نظر افزایش حس همسایگی و همبستگی نیز حائز اهمیت است (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۵۹). پیوستگی و یکپارچگی که ساباط در خانه های یک محله ایجاد می کرد موجب ایجاد همدلی در بین ساکنین آن محله می شد. برخی از ساباط ها، محلی برای تجمع ساکنین محله به شمار می آمد. و همین تجمعات سبب آگاهی افراد محله از احوالات هم و پی بردن به مشکلات یکدیگر و در نتیجه حل گرفتاری ها به کمک همدیگر می شد.

فضاهای نیمه عمومی

قلمرو فضایی معمولاً به دو شیوه خصوصی و عمومی قابل تشخیص است. فضای خصوصی حد و مرز یا قلمرو خصوصی یک یا چند نفر را تعریف می کند و فضای عمومی نشان می دهد که متعلق به همگان است؛ اما مسئله قابل بحث حد فاصل این دو فضا است (توسلی، ۱۳۹۰: ۷۶). در بافت های تاریخی به قلمرو واسط و حد میانی فضاهای عمومی و خصوصی توجه بسیاری شده است. قلمروها به صورت یک واحد محله ای، چندین واحد مسکونی (مجموعه همسایگی) و قلمرو یک واحد مسکونی تفکیک شده است (Pourjafar et al, 2011: 17).

روابط همسایگی در بافت کهن، در عرصه نیمه عمومی رخ می دهند. فضاهای نیمه عمومی از نظر دسترسی محدودیت های فضاهای خصوصی را ندارند، ولی به دلیل کارکرد خاصشان یا نحوه طراحی و ویژگی های آنها به صورت عرفی مورد استفاده همه افراد محله قرار نمیگیرند. در واقع عرصه معماری همسایگی محدوده ای حد فاصل محدوده خصوصی خانواده و عرصه عمومی محله را شامل می شود. بنابراین تعاملات بین همسایگان، به جز در عرصه خصوصی خانه ها، در عرصه نیمه عمومی اما مجاور خانه ها و در مکان هایی حد فاصل خانه ها که شرایط مناسبی برای افراد فراهم می کند هم اتفاق می افتد (عباسی هرفته و صادقیان، ۱۳۹۸). هر چند نزدیکی فیزیکی خانه ها شرط لازم همسایگی است، اما نزدیکی فقط یک رکن عرصه های همسایگی است، چنانکه امروز در شهرهای جدید همسایه هایی وجود دارند که سوزان کلر آنها را «غریبه های نزدیک» معرفی می کند (Keller, 1968: 23). بنابراین هرچند مجاورت مکانی عامل بسیار مهمی در شکل گیری روابط اجتماعی است (Festinger, 1951)، اما به تنهایی برای مفهوم اجتماعی «همسایگی» کافی نیست.

در بافت کهن مرزهای همسایگی به صورت توافقی در بین ساکنین محلات تعریف شده است، این مرزها، گاه با جانمایی مسیرهای فرعی، نظیر پله هایی که آستانه ای متمایز از معبر عمومی را تعیین می کنند، بروز مینماید. مرز همسایگی در چنین قلمروهایی بسیار پیچیده است، به طوری که برای غریبه ها واضح نیست با این حال امنیت و توافق اجتماعی برقرار است. در این سطح می توان به رفتارهای قلمرویی نظیر حق آبچک، حق آبراه، حق راه که مبتنی بر توافق بین ساکنان شکل خاصی به

مؤلفه های کالبدی مکان می دهد، توجه کرد. این رفتارها در عمل، شکل فضای زیست و به طور خاص، گذرها و کوچه ها را مشخص می کردند رفتارهای ناشی از احساس مالکیت و مسئولیت در فضاهای نیمه عمومی نمودهای فراوانی دارد، از جمله می توان نظارت بر قسمت هایی از کوچه توسط اهالی منزل که همجوار یک خانه است را نام برد. در مواردی این رفتارها حالت نظارتی و در مواقعی از دفاع از قلمرو ناشی می شود. همچنین فعالیت های گروهی و جمعی اهالی (مراسمات محلی) از بارزترین رفتارهای قلمروی مشهود در یک «کوچه» است (شعبانی و منصور، ۱۴۰۰: ۳۱).

بن بست ها و دربندها از جمله فضاهای نیمه عمومی معابر هستند که در آن رفتارهای قلمروی به خوبی مشهود است، دربند بصورت کوچه بن بست نیمه عمومی یا هشتی به چند خانه منتهی می شده و عرصه ای واسط بین عرصه خصوصی خانه و عرصه عمومی معبر اصلی بوده است (شکل ۷). هرچند برخی از دربندها در داشته اند که در شب ها بسته می شده است، ولی اکثرا به لحاظ ویژگی های معماری آنها بدون در بوده اند زیرا ساختار آن ها به گونه ای بود که غریبه ها بدان وارد نمی شدند. علاوه بر این با توجه به فضای امن و اختصاصی که برای ساکنین ایجاد می کردند، این امکان فراهم می شد که بخشی از فعالیت های همسایه ها در آن اتفاق بیفتد (خاکساری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۳). بر این اساس می توان گفت دربندها باعث شکل گیری رابطه بسیار مستحکمی بین همسایه می شده اند. در بافت کهن شوشتر بیشتر اوقات به جای استفاده از بن بست ها و دربندها، برای خصوصی شدن ورودی ها، از در هم پیچاندن بافت و کوچه های اختصاصی تری که به نحوی از معبر اصلی جدا می کردند، استفاده شده است. در نتیجه خصوصیت یافتن یک ورودی، به مفهوم قرارگرفتن آن در یک بن بست یا دربند (به صورت عام) نیست بلکه با قرارگیری آن در گذرهای درهم پیچیده و پر چین و شکنی است که خود به این صورت خصوصیت یافته و در عین حال بن بست هم نیست و دسترسی به آن آسان تر است.

شکل ۷: نمایش دربند و بن بست به عنوان فضایی نیمه عمومی در ساختار فضایی معابر

از ویژگی های فضای نیمه عمومی معابر شوشتر، حضور سالخوردگان و بازی کودکان در این فضا ست که جزء لاینفک آن است و با خیال راحت انجام می شود. این جنبه از زندگی کودکان در بافت قدیمی مشخص می کند، رابطه بسیار نزدیکی بین خانه و کوچه بر قرار بوده که کوچه ها می توانند منطقه امنی برای کودکان محسوب می شوند، البته همه معابر و کوچه ها در دسترس کودکان قرار نمی گیرد. مشخص بودن مرزهای محله و مناطق آن، چهره های آشنای ساکنین و رفتارها و اقداماتی که با آنها محیط فیزیکی محله شکل می گیرد، سیگنالهایی است که به کودک کمک می کند بفهمد که در مکانهای حفاظت شده و امن، بازی یا رفت و آمد می کند.

فضاهای خصوصی

معابر اصلی از مرکز محله، جایی که بیشترین یا بالاترین سطح زندگی عمومی وجود دارد و در واقع عرصه عمومی محسوب می‌شود شروع شده و به طور تدریجی از نظر اندازه و عرض و با ابعاد خصوصیات شکل و عملکرد از عمومی به نیمه عمومی و خصوصی و نهایتاً به حیاط و ایوان خانه‌ها می‌رسند. اضافه بر این، هم زمان نیز خرده قلمروها یا فضاهای مابینی پدید می‌آید که لزوماً از کلیت این نظم پیروی نمی‌کرده و ترکیب گسترده تری از توالی قلمروی را در کوچه های مختلف شکل می‌داده است. خصوصی بودن گذرهای فرعی و بن بست ها گاه از طریق پوشاندن ورودی (ساباط) و گاه از طریق پیچی تند در ورودی تعریف می‌گردید (حیدری، ۱۳۹۸: ۹۹). این نوع معابر که به عنوان پیش‌ورودی خانه‌ها تلقی می‌شوند، بر امنیت و حریمیت خانه تأکید دارند و دارای درگاه و سردری اختصاصی هستند که باز یا بسته بودن آن‌ها به اختیار ساکنین است. این وضعیت درجات مختلفی از نظارت را فراهم کرده و به هشتی یا دالان خصوصی خانه منتهی می‌شود. هشتی‌ها با اشکال متفاوت دیده می‌شوند. میزان باز یا بسته بودن درها از نظر روانی عابرین را جذب یا دفع می‌کند.

ادوارد تی هال معتقد است که هر فعالیت و رفتاری دارای حریم و قلمرو خاص خود می‌باشد و هر فضایی نیز حریم و قلمرو خاص خودش را داراست. هر فعالیتی امکان بروز در هر فضایی را در شرایط عادی و به شکل مطلوب نخواهد داشت مگر آن که میان این حریم ها و قلمروها همخوانی لازم وجود داشته باشد (هال، ۱۳۸۴). قلمرو را می‌توان به عنوان هر فضایی تعریف کرد که با موانعی برای ادراک محدود شده است. البته همه قلمروها به یک اندازه و با موانعی از یک نوع محدود نمی‌شوند (Goffman, 1963: 127). مؤلفه های کالبدی قلمرو را می‌توان یکی از مؤثرترین عوامل در شکل گیری تدریجی فضای کوچه در تداخل و هم نشینی آن با فضای خصوصی خانه دانست (شعبانی و دیگران، ۱۴۰۳: ۳۸). مؤلفه های کالبدی قلمرو در ساختار شبکه ارتباطی بافت کهن شوشتر از نظم خاصی پیروی نکرده و پدیده ای تدریجی بوده است. همین موضوع در شکل دهی بافت محلات بسیار تأثیرگذار بوده و در نهایت بافت کلی شهر را مجبور به تبعیت از ساختار فضایی معابر کرده است. فضای ارتباطی آستانه و ورودی خانه های مسکونی از فضاهای خصوصی معابر محسوب می‌شود، از مهمترین کارکردهای هر فضای ورودی، تأمین ارتباط بین فضای درونی با فضاهای بیرونی یک بنا یا مجموعه است، بنابراین فضای ورودی از لحاظ ماهیت کارکردی، فضایی ارتباطی به شمار می‌آید (کولیور ریس، ۱۳۸۳: ۱۲۹).

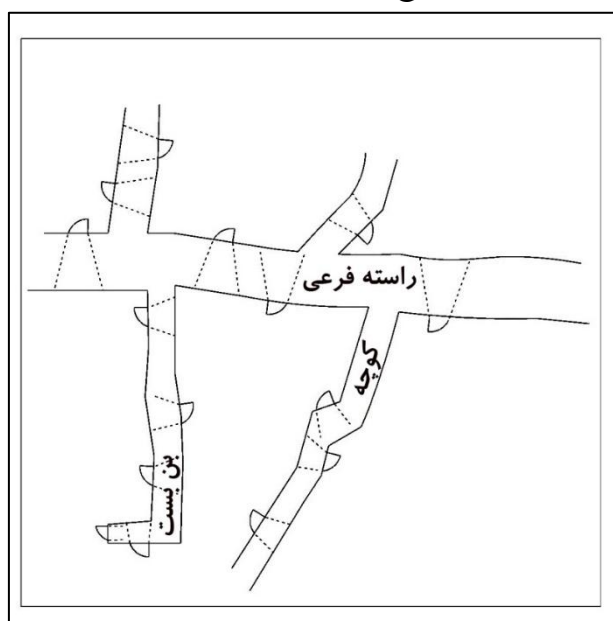
چگونگی قرارگیری و موقعیت ورودی های خانه ها از مشخصات ویژه معماری کهن شوشتر است که به صورت مختلف سعی در نمایش خود دارند (شکل ۸). ورودی ها و عناصر ویژه سازنده آنها، که وظیفه اتصال با شبکه ارتباطی را بر عهده دارند، در معماری مسکونی بافت کهن شوشتر، از بارزترین عناصر نماهای شهری هستند.

شکل ۸: ورودی خانه در بافت کهن شوشتر (ماخذ: نگارندگان)

در طراحی درهای ورودی، تلاش شده تا با قرار دادن آن‌ها در مکان‌هایی مانند روبه‌روی کوچه‌ها، پیچ‌ها و تقاطع‌ها، بیشترین جلب توجه را ایجاد کنند. در مواردی که این امکان وجود نداشته، از راهکارهایی مانند ایجاد شکستگی در کوچه، ترکیب با سبابت و تزئینات دیواری استفاده شده است. این اقدامات باعث افزایش کشش بصری ورودی‌ها می‌گردد.

اگر چه ورودی خانه‌های شوشتر سعی در نمایش خود دارند، ولی در اولین برخورد با معماری مسکونی شوشتر، رعایت مسایل مربوط به حریم خصوصی و رعایت محرمیت در شکل‌گیری بنا به چشم می‌خورد. چنانکه با تعبیه عناصری همچون هشتی، دهلیز و ایجاد شکستگی‌ها در ورودی‌ها، فضا درونی خانه را از دید مصون نگه داشته می‌شد. ورودی خانه‌ها اغلب در جبهه‌ای قرار می‌گیرد که فضاهای زیست در آن نیستند و یا در لایه دوم فضاها قرار می‌گیرد. اساسا ورودی‌ها تحت تاثیر مسائل جانبی اعم از همجواری‌ها، نوع رویدادهای پیرامون فضا طراحی شده‌اند. بر این اساس معمولا در بافت کهن شوشتر از قرار دادن درب ورودی خانه در مقابل درب همسایه برای تضمین حریم خصوصی خودداری شده است. محل قرار دادن درب حیاط به گونه‌ای است که از درب ورودی به حیاط مقابل دید نداشته باشد (شکل ۹). از این رو به نظر می‌رسد نگرانی‌های مربوط به حریم خصوصی به طور قابل توجهی بر تنوع شکل و فضای معابر در سرتاسر بافت کهن تاثیر گذاشته است.

شکل ۹: نحوه قرار گرفتن درب حیاط خانه‌های مسکونی بر اساس رعایت حریم خصوصی، محله دلدل بافت کهن

شوشتر (ماخذ: نگارندگان)

یکی دیگر از عناصر ورودی بناهای سنتی بافت کهن شوشتر که در ساختار فضایی معابر نقش دارد، "جلوخان" است. این عنصر معماری، علی‌رغم مقیاس کوچک آن، نقش‌های متنوعی در روابط اجتماعی، تعیین حریم، تعریف ارتباط بین درون و برون و همچنین احترام به نقش و جایگاه مخاطب بر عهده دارد. در دو سوی جلوخان، غالبا سکوه‌های پیرنشین برای استراحت عابرین پیاده و انتظار مراجعه‌کننده به صاحب خانه طراحی شده‌اند که نقش مؤثری در تعریف حریم و ساماندهی رفتارها در فضای جلوخان ایفا می‌نماید. همچنین جلوخان، فضای حرکتی را به مکانی برای مکث و تأمل تبدیل می‌نماید. مخاطب این امکان را دارد تا با حضور در آن مکان به درک بهتر محیط بیرون و به خصوص بنا بپردازد. (فلامکی، ۱۳۸۵: ۳۶۳).

در بافت کهن اتصال خانه‌ها با شبکه ارتباطی به صورت مستقیم یا غیر مستقیم طراحی شده است. در اتصال غیر مستقیم یک فضای هشتی که بین چند واحد مشترک است تامین‌کننده اتصال واحدها به شبکه ارتباطی است. در ارتباط مستقیم چند مورد قابل تشخیص است. یک نوع آن که اغلب در خانه‌های مردم عادی از آن بهره گرفته شده، به صورت فرو رفتگی عمیقی در

نمای ساختمان است که به شکل ورودی سکو داری طراحی شده است. در نوع دیگر عقب نشستگی نما کم است؛ با کمک عناصر ویژه، محل اتصال با شبکه «سر در ورودی» از نمای مجاور خود متمایز می شود. برخی اوقات نیز یک ساباط دید مشرف به داخل کوچه را بسته و در فضای نیمه خصوصی پشت آن ورودی چند واحد مسکونی قرار می گیرد. و گاهی نیز ورودی یک واحد مسکونی زیر یک ساباط قرار دارد و حریم خصوصی تری نسبت به مورد قبل ایجاد می کند. در واقع در این حالت، گذر فرعی زیر ساباط تا حریم ورودی خانه می آید.

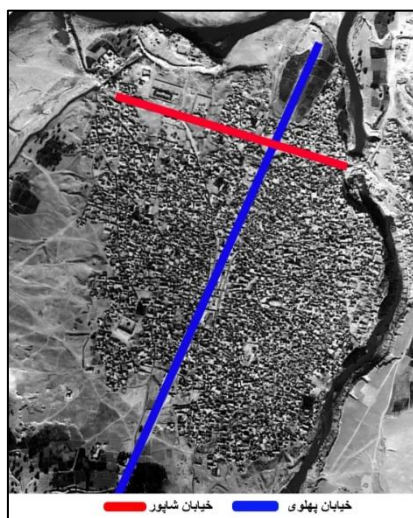
با توجه به مطالبی که گفته شد می توان ورودی هر فضا را مهمترین عامل در نظارت بر ارتباط دانست. در عمومی ترین و ساده ترین شکل، با بسته شدن درب ورودی، ارتباط قطع می شود و سپس در هر زمان که مالکان یا استفاده کنندگان از فضا اراده نمایند، این ارتباط را به صورت دلخواه می توانند ایجاد کنند.

تأثیرات شهرسازی نوین بر ساختار فضایی-کالبدی معابر بافت کهن شوشتر

در سال ۱۳۱۲ وزارت داخله حکومت رضاشاه برای عملکرد یکسان در حوزه شهرسازی بخشنامه ای صادر کرد که کلیه امور فنی و شهرسازی شهرهای ایران زیر نظر مهندسين مجرب پایتخت و با یک برنامه انجام گیرد (کیانی، ۱۳۸۶: ۱۹۷). در این دوره با احداث خیابانهای جدید، پژواک اولین مداخلات در بافت کهن شوشتر به صدا درآمد و در دوره پهلوی دوم توسعه یافت. هدف اصلی این اقدامات، سهولت تردد خودروها در معابر مرکزی شهر بود. زیرا معابری که برای تردد چهارپایان شکل گرفته بودند، نمی توانستند به نیازهای عصر صنعت و خودرو پاسخ دهند.

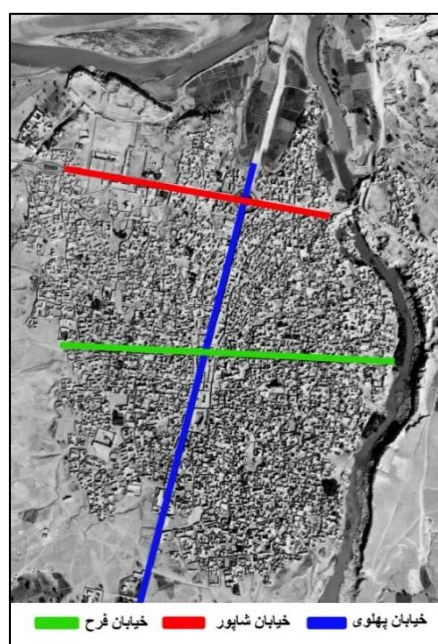
در سال ۱۳۲۶ ه.ش خیابان پهلوی (آیت الله طالقانی) به عنوان اولین خیابان در بافت قدیم شوشتر احداث شد و اکنون به مهم ترین محور تجاری-خدماتی شهر تبدیل شده است. در پایان دهه ۱۳۳۰ خیابان شاهپور (شریعتی فعلی) احداث شد که از دروازه گرگر تا فلکه باطنی کنونی امتداد داشت. عکس هوایی شهر در سال ۱۳۳۵ نشان می دهد که تغییرات کالبدی شهر عمدتاً به این اقدامات محدود بوده و در کارکرد سنتی سایر بخش ها تغییری ایجاد نشده بود (شکل ۱۰).

خیابان فرح (امام خمینی) در اوایل دهه ۴۰ شمسی احداث شد و ساختار متراکم محلاتی مانند دل دل، سید قاسم (میدان حاج سلیمان)، درب عباس و دو خواهران را تغییر داد و دسترسی خودروها به این مناطق را آسان تر کرد (شکل ۱۱). از میان محورهای احداث شده، خیابان طالقانی بیشترین تأثیر را بر سیمای شهر داشت و آغاز فرآیندی بود که باعث شد حاشیه معابر و خیابانهای جدید به محل تمرکز خدمات شهری تبدیل شود.

شکل ۱۰: نمایش محل احداث خیابان های پهلوی و

شاهپور (عکس هوایی ۱۳۳۵)

شکل ۱۱: مسیر خیابان‌های جدید که در اوایل دهه ۴۰ خورشیدی در بافت تاریخی شوشتر احداث گردید. (عکس هوایی ۱۳۴۳)

نتیجه‌گیری

از ویژگی‌های مهم کالبدی-فضایی شهر سنتی ایرانی توجه به اصل سلسله مراتب است که واجد ابعاد گوناگون فضایی، عملکردی، دسترسی، اداری و اجتماعی است. چنین سلسله مراتبی با مفهوم حریم و عرصه‌ها ارتباطی ناگسستنی دارد. توجه به دو مبحث مهم یعنی سلسله مراتب فضایی و سلسله مراتب دسترسی و عملکردی، گامی در جهت تعیین صحیح قلمروها و تأمین حریم‌ها در فضاهای شهریست.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد علیرغم آنکه بافت کهن شوشتر به صورت ارگانیک توسعه یافته است و از طرح و نقشه‌ای از پیش تعیین شده تبعیت نمی‌نمایند، با این حال دارای سلسله مراتب فضایی و نظامی ارگانیک است. در ساختار شبکه ارتباطی، این سلسله مراتب از جاده‌ها و معابر اصلی - جایی که بیشترین یا بالاترین سطح زندگی عمومی وجود دارد و در واقع عرصه عمومی محسوب می‌گردد - شروع می‌شود و به طور تدریجی از نظر اندازه و عرض و با ابعاد خصوصیات شکل و عملکرد از عمومی به نیمه عمومی و نهایتاً به فضای خصوصی و حیاط و ایوان خانه‌ها می‌رسند. به عبارتی دیگر در چنین سلسله مراتبی است که افراد به محض خروج از خانه به یکباره وارد عرصه‌ی شهری پرهیاهوی امروزه نمی‌شوند، بلکه محیط خصوصی را ترک و پس از عبور از فضای نیمه عمومی و مرز محلات و آرام آرام وارد فضای کاملاً عمومی شهر می‌شوند. ساختار فضایی بافت کهن، تحت تأثیر عوامل مختلفی شکل گرفته است، برخی از این عوامل مرتبط با مسایل امنیتی و حفاظتی بودند و برخی دیگر به موقعیت طبیعی، آب و هوا، مربوط می‌شد، ضمن این که نگرانی‌های مربوط به حریم خصوصی به طور قابل توجهی بر تنوع شکل معابر در سرتاسر بافت تأثیر گذاشته است. همچنین نتایج پژوهش نشان داد، مؤلفه‌های کالبدی قلمرو یکی از مؤثرترین عوامل در سازمان یابی شبکه ارتباطی درون شهری می‌باشد که در این سازمان فضایی، کوچه به عنوان نزدیکترین فضایی عمومی در تداخل با فضای خصوصی خانه‌ها، نقش کلیدی در تعاملات اجتماعی داشته است. در واقع کوچه به عنوان یک کاتالیزور برای فعالیت‌ها و تعامل اجتماعی در بافت خانواده عمل می‌کند. این تداخل فضایی و تعاملات اجتماعی در بافت کهن نمایانگر یک دیدگاه مشترک از زندگی مبتنی بر ارزش‌های رابطه‌ای بین خانواده‌ها و گروه‌های کوچک است که

عمیقاً ریشه در جوامع روستایی زمان های قدیم دارد. شاید همین موضوع است که باعث گردیده ساکنین بافت کهن شوشتر، یک ساختار اجتماعی و فرهنگی - که از گذشته شهر سرچشمه می گیرد- را آگاهانه یا ناآگاهانه حفظ کرده باشند. این موضوع نشان می دهد که «گذشته»، علاوه بر اینکه در ساختار کالبدی بافت کهن شهر مورد مطالعه نقش بسته است، از طریق فضاها و موقعیت هایی که رفتارها و تعاملات اجتماعی به همراه دارند، ظهور می کند.

منابع

- افشارمنش، م.، و طیار، ف. (۱۳۹۵). بررسی طراحی فضای معماری با محوریت تعاملات اجتماعی. نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۷(۲)، ۸۵-۹۸. <https://sid.ir/paper/874683/fa>
- جزایری شوشتری، س. ع. (۱۳۸۸). تذکره شوشتر. اهواز: انتشارات ترآوا.
- جلیلی، ت.، و بنخا، ع. (۱۳۹۴). تأثیر آب در معماری تاریخی استان خوزستان (نمونه موردی سازه های آبی شوشتر). کنفرانس بین المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست.
- حیدری، م. ج. (۱۳۹۸). واکاوی تأثیرات شهرسازی مدرن بر شبکه معابر بافت قدیم شهر زنجان در عصر پهلوی. مهندسی جغرافیایی سرزمین، ۳(۶)، پاییز و زمستان.
- دورخیز، م.، و جعفری، آ. (۱۳۹۲). تحلیلی بر روند شکل گیری شهر شوشتر. همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری، بوکان.
- سلطانزاده، ح. (۱۳۹۲). فضاهای شهری در بافت های تاریخی ایران (چاپ پنجم). تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- شریفی، ع.، بافق زاده، م.، و محمدزاده، آ. (۱۳۹۵). بررسی ویژگی های ساختاری شبکه معابر بافت تاریخی. سومین کنفرانس بین المللی یافته های نوین علوم و تکنولوژی، قم.
- شعبانی، م. م.، و منصوری، س. ا. (۱۴۰۰). بررسی مفهوم قلمرو کوچه به عنوان یک عنصر فرهنگی در محلات ایرانی. مجله گردشگری فرهنگ، ۲(۵)، ۲۹-۳۶.
- شهابی، ف.، و شایگان فر، ن. (۱۴۰۱). تحلیل ساختار فضایی بافت تاریخی شوشتر بر اساس رویکرد مردم محور. پژوهش های معماری بومی، ۱۰(۲)، ۲۷-۴۲.
- عباسی طلایی، ن.، و محسنی، س. (۱۳۹۸). تأثیر تعاملات اجتماعی بر فضاهای عمومی شهری. کنفرانس بین المللی علوم اجتماعی و مطالعات شهری. <https://civilica.com/doc/981265>
- عباسی هرفته، م.، و صادقیان، ع. (۱۳۹۸). الگوهای کالبدی همسایگی در بافت تاریخی یزد؛ شاخص ها و اصول معماری. باغ نظر، ۱۶(۸۰)، ۵-۱۶.
- علوی زاده، ن.، شریفی، س.، و عرب زاده، م. (۱۴۰۲). بازخوانی نقش شبکه معابر در ارتقای تعاملات اجتماعی محلات تاریخی قزوین. مطالعات شهرسازی اسلامی، ۱۵(۳)، ۴۵-۶۰.
- غفاری خلف محمدی، س. م.، و لطف الله زاده، ب. (۱۳۹۳). ساباط، آسمانه ای بر خط خورشید. اولین کنگره سراسری فناوری های نوین ایران با هدف دستیابی به توسعه پایدار، تهران.
- فلامکی، م. م. (۱۳۸۶). شکل گیری معماری در تجارب ایران و غرب. تهران: نشر فضا.
- کرزن، ج. ن. (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران (غ. مازندرانی، مترجم). تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- کریمیان، ح. (۱۳۸۴). ضرورت بهره گیری از تئوری های جدید در تحلیل ساختار فضایی بافت های کهن. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۵۶.

کریمیان، ح.، و احمدی، ع. (۱۳۹۵). باستان‌شناسی فضایی؛ رویکردی علمی در مطالعه و تحلیل آثار معماری و فضاهای شهری. مطالعات باستان‌شناسی، ۷(۲)، ۱۰۳-۱۱۶.

کولویوررایس، ک. (۱۳۸۳). زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان (م. آزاد، مترجم). تهران: نشر کتابدار.

Afsharmanesh, M., & Teyari, F. (2016). Examining architectural space design with an emphasis on social interactions. *Scientific Journal of Iranian Architecture and Urban Planning*, 7(2), 85–98. <https://sid.ir/paper/874683/fa> [In Persian]

Jazayeri Shushtari, S. A. (2009). *Tazkereh-ye Shushtar*. Ahvaz: Tarava Publications. [In Persian]

Jalili, T., & Bakhakh, A. (2015). The impact of water on the historical architecture of Khuzestan Province (Case study: Shushtar water structures). *International Conference on Architecture, Urban Planning, Civil Engineering, Art, and Environment*. [In Persian]

Heydari, M. J. (2019). Analyzing the effects of modern urban planning on the street network of Zanjan's old urban fabric during the Pahlavi era. *Geographical Engineering of the Land*, 3(6), Autumn and Winter. [In Persian]

Dourkhiz, M., & Jafari, A. (2013). An analysis of the formation process of Shushtar city. *National Conference on Sustainable Architecture and Urban Development*, Bukan. [In Persian]

Soltanzadeh, H. (2013). *Urban spaces in the historical fabrics of Iran* (5th ed.). Tehran: Office of Cultural Research. [In Persian]

Sharifi, A., Bafghizadeh, M., & Mohammadzadeh, A. (2016). Examining the structural characteristics of street networks in historical urban fabrics. *3rd International Conference on New Findings in Science and Technology*, Qom. [In Persian]

Shabani, M. M., & Mansouri, S. A. (2021). Examining the concept of alley territory as a cultural element in Iranian neighborhoods. *Journal of Cultural Tourism*, 2(5), 29–36. [In Persian]

Shahabi, F., & Shayeganfar, N. (2022). Analyzing the spatial structure of Shushtar's historical fabric through a people-centered approach. *Studies in Vernacular Architecture*, 10(2), 27–42. [In Persian]

Abbasi Talaei, N., & Mohseni, S. (2019). The impact of social interactions on urban public spaces. *International Conference on Social Sciences and Urban Studies*. <https://civilica.com/doc/981265> [In Persian]

Abbasi Herfteh, M., & Sadeghian, A. (2019). Neighborhood morphological patterns in the historical fabric of Yazd: Architectural characteristics and principles. *Bagh-e Nazar*, 16(80), 5–16. [In Persian]

Alavizadeh, N., Sharifi, S., & Arabzadeh, M. (2023). Reassessing the role of street networks in enhancing social interactions in the historical neighborhoods of Qazvin. *Islamic Urban Studies*, 15(3), 45–60. [In Persian]

Ghaffari Khalaf Mohammadi, S. M., & Lotfollahzadeh, B. (2014). *Sabat: A canopy beneath the path of the sun*. First National Congress on New Technologies in Iran for Achieving Sustainable Development, Tehran. [In Persian]

Flamaki, M. M. (2007). *The formation of architecture through Iranian and Western experiences*. Tehran: Faza Publications. [In Persian]

Curzon, G. N. (1994). *Persia and the Persian question* (G. Mazandarani, Trans.). Tehran: Elmi-Farhangi Publishing Company. [In Persian]

Karimian, H. (2005). The necessity of employing new theories in analyzing the spatial structure of ancient urban fabrics. *Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 56. [In Persian]

- Karimian, H., & Ahmadi, A. (2016). Spatial archaeology: A scientific approach to studying and analyzing architectural works and urban spaces. *Archaeological Studies*, 7(2), 103–116. [In Persian]
- Colville-Rice, K. (2004). *Iranian women and their ways of life* (M. Azad, Trans.). Tehran: Ketabdar Publications. [In Persian]
- Bacon, E. N. (1974). *Design of cities*. London: Thames and Hudson.
- Cullen, G. (1995). *The concise townscape*. Netherlands: Nostrand Reinhold.
- Goffman, E. (1963). *Behavior in public spaces*. New York: Free Press.
- Hall, E. T. (1966). *The hidden dimension*. Garden City, NY: Doubleday.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- Karimi, H., Nazari, P., & Rostami, M. (2023). Social behavior and morphological layers in traditional neighborhoods: A spatial archaeology approach. *Journal of Historical Urbanism*, 6(1), 15–34.
- Komeili, M., & Khodaei, Z. (2011). Comparative study of identifying elements in Islamic cities (Case study: Rey City). 1st National Conference of Islamic Architecture and Urbanism.
- Krier, R. (1979). *Urban space*. London: Academy Editions.
- Layard, H. (1887). *Early adventures in Persia, Susiana, and Babylonia*. Cambridge University Press.
- Lynch, K. (1984). *Good city form*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Mumford, L. (1961). *The city in history*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Naghizadeh, M. (1997). The features of Islamic city in Islamic texts. *Journal of Fine Arts*, 4–5.
- Pendlebury, J. (2005). The modern historic city: Evolving ideas in mid-20th-century Britain. *Journal of Urban Design*, 10(2), 253–273.
- Pourjafar, M. R., Pourmand, H. A., Zabihi, H., Hashemi Damneh, L. S., & Taban, M. (2011). The phenomenology of identity and place in historical textures. *Journal of Iranian-Islamic Urban Studies*, 3(11), 20.
- Pourjafar, M., Taban, M., & Hashemi, L. (2021). Spatial configurations and neighborhood identity in Iranian historical cities. *Urban Studies Quarterly*, 32(4), 88–102.
- Sadeghi, A., Moradi, R., & Torkashvand, M. (2022). The role of spatial hierarchy in the sustainability of social interactions: Case study of Shushtar's old fabric. *Sustainable Architecture and Urban Development*, 4(2), 78–95.
- Sitte, C., Collins, G. R., & Collins, C. C. (1986). *Camillo Sitte: The birth of modern city planning*. New York: Rizzoli.
- Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford: Blackwell.
- Zucker, P. (1959). *Town and square: From the agora to the village green*. New York: Columbia University Press.